

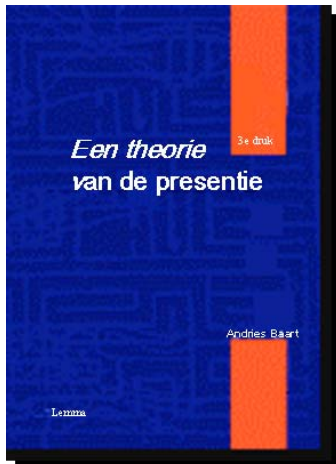
Introductie in de presentietheorie

Andries Baart

Stichting Actioma, Den Bosch; Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht

Het boek dat ik schreef op basis van langdurig onderzoek naar de praktijk van pastores in achterstandsbuurtten (*Een theorie van de presentie, verder TP*), gaat om te beginnen precies over de zaken waarover iedereen denkt dat het gaat: over armoede, achterstandsbuurtten, marginale mensen, leefwereldaansluiting, geweld en eenzaamheid, en het werk van buurtpastoraat daar. Het wil een theorie van en voor dat soort werk leveren en daartoe hebben we zeven jaren lang zeer intens onderzoek gedaan in en met het veld – in het bijzonder in Utrecht bij twee pastores, maar ook op zo'n tiental andere werkplekken waar kerkelijke werkers volgens een presentieachtige benadering bij buurtbewoners betrokken waren.

Hun werk wijkt nogal af van wat we gewoonlijk zien, zowel in het pastoraat als in het welzijnswerk en de zorg, vooral doordat deze pastores radicaal meeleven met de zwakste buurtbewoners. Hoe zij dat doen en hoe dat in zijn werk gaat, wat er de betekenis van is en waartoe het leidt, heb ik gepoogd te achterhalen en met de grootst mogelijke nauwkeurigheid te beschrijven en op het scherpst van de snede te interpreteren. Dat resulteert in een theorie

die nauwelijks brede analyses biedt van sociale problemen (zoals marginaliteit, multi-culturaliteit, gebrekkige sociale cohesie, armoede), maar des te meer van het optreden van beroepskrachten die zich met liefde en aandacht betrekken op degenen die onder zulke problemen lijden. In dat opzicht wijkt de presentietheorie af van wat we gewoonlijk zien: ze concentreert zich meer op wat men feitelijk doet dan op wat men pretendeert, meer op de ervaren betekenis van het professionele aanbod dan op de ideologie van de werksoort. Het is nuttig om enkele *methodische* kenmerken van die presentiebenadering, zoals we die in ons onderzoek achterhaald hebben, op een rijtje te zetten. Ter wille van de overzichtelijkheid zijn ze in een paar groepen gerubriceerd (zie Tabel 1, aan het slot van paragraaf 1).

1 Aansluiten volgens de presentiebenadering: methodische kenmerken

1.1 Beweging, plaats en tijd

De presentiebeoefenaar is dikwijls *'niet onder dak'*, dat wil zeggen: werkt niet vanuit een pandje of bureau en evenmin in een net zaaltje. Maar het geldt ook in overdrachtelijke zin: het werk is niet onder de theoretische, theologische, ideologische pannen. De presentiebeoefenaar leidt een zwervend bestaan, werkt vanaf de stoep, tamelijk onbeschermd dus. De daarbij aansluitende *basisbeweging* is: naar de ander toe in plaats van omgekeerd ('u moet naar mij toe komen'). De presentiebeoefenaar is *ongehaast* en houdt zich vrijelijk op in het leefmilieu van de betrokkenen, is gemakkelijk *aan te klampen*. Het *ritme van werken* is afgestemd op het leefritme van de anderen: soms is dat traag, soms buiten loket-uren, soms razendsnel en urgent, soms repetitief en iteratief, vaak instabiel en redelijk onvoorspelbaar. Bovendien hebben presentiebeoefenaren in de regel *langdurige* contacten.

1.2 Ruimte en begrenzing

De presentiebeoefenaar is niet louter *aanspreekbaar* op één type probleem of hulpvraag. Openheid, domeinoverschrijding, brede inzetbaarheid, doen wat de hand vindt te doen: dat zijn trefwoorden. Een ander: gespecialiseerd in het ongespecialiseerde, en dat is (vergeleken met het reguliere welzijnswerk) hoogst bijzonder. De betrokkenen hoeven de aandacht en hartelijkheid van de presentiebeoefenaar *niet te verdienen*, ze zijn ook niet aan (formele) voorwaarden gebonden en kunnen het trouwens ook niet gemakkelijk verbruiken. De presentiebeoefenaar *is er onvoorwaardelijk*. Het valt op dat presentiebeoefenaren vaak met opvallend *grote eenheden* werken: hele families, straten, geschiedenissen, probleemcomplexen, verhaalvertakkingen enz. Alles behalve verkokerd! Daarbij behoort het kenmerk dat er zoveel mogelijk gewerkt wordt met de zaken, de verhalen en de sociale structuren *zoals ze zich voordoen* (organiciteit).

1.3 Aansluiting

Er wordt nauw aangesloten bij de *leefwereld en levensloop* van de betrokkenen. De presentiebeoefenaar *deelt in het leven* van de betrokkenen. Bovendien staat niet de jacht op *problemen* voorop, maar het vinden van een bevredigende verhouding tot het leven. Deze worteling in het geleefde leven mondt uit in een ander kenmerk: de presentiebeoefening oogt vaak heel alledaags, bedient zich ook van *alledaagse* omgangs- en werkvormen, werkplekken en werkrollen, van gewone taal, kleine, doorgewone aanleidingen en aangrijpingspunten. Denk vooral niet aan zware hulpverlenende gesprekken, maar eerder aan met elkaar optrekken en daar doorheen ernstige zaken aansnijden: afgrijpselijke kindermishandeling ter sprake krijgen onder een patatje. De *omgang* van presentiebeoefenaar en 'pastorant' is dikwijls heel *hartelijk en informeel*, men kent elkaar en deelt een geschiedenis. Trouw is een trefwoord, net als de beeldspraak van de familiale betrekking.

1.4 Afstemming en openheid

De presentiebenadering loopt niet over van door anderen uitgedroefde *bedoelingen*. Doelen liggen niet vast, zeker niet tevoren; we spreken eerder van een *doelrichting*. De presentiebeoefenaar heeft een *open agenda* die de ander mag invullen; vaak letterlijk! *Open is ook de benadering* van de anderen: niet weten, je laten verrassen, je oordeel en handelen opschorten, de geleefde betekenis van het leven goed tot je door laten dringen (dus jezelf openstellen). De *sturing van het werk* is dus ook problematisch: reflectief, zonder vaste patronen, zonder een legitimatie vooraf, zonder veilige regels of een beschermende professionele status. Je moet het toch vooral van jezelf hebben (introspectie). En ten slotte is ook het *profiel van de werker* vaak laag, open, flexibel, zonder te verdoezelen wie h/zij is, waarvoor h/zij staat en wat zijn of haar verantwoordelijkheden zijn.

1.5 Betekenis

Vanwege deze kenmerken is de presentiebenadering bijzonder, zij het niet exclusief, *geëigend* waar contact gezocht wordt met mensen in de marge van onze samenleving, met moeilijk bereikbare, chaotisch en teruggetrokken levende mensen bij wie zich de problemen opstapelen. Daarmee is tevens gezegd dat het onjuist is om de presentiebeoefening eenzijdig te associëren met armoede. Het blijkt vooral betekenisvol voor mensen die maatschappelijk uitgestoten, *sociaal overbodig* heten, wier verhaal, leed, leven anderen nauwelijks interesseert en die gemist kunnen worden als kiespijn. Juist die mensen worden door presentiebeoefenaren uitgekozen, gevonden, gesterkt, opgenomen in een sociaal weefsel, erkend. Doordat de presentiebeoefenaar zich (nauwgezet) positioneert in het netwerk van de reguliere zorg en het welzijnswerk, vormt deze vaak een goed *bruggenhoofd*.

Tabel 1: Methodische kenmerken van de presentieoefening.

Methodische kenmerken (geclusterd)	
<i>Kenmerken betreffen</i>	<i>Strekking</i>
1 beweging, plaats en tijd	De beroepskracht volgt de ander (in plaats van het omgekeerde)
2 ruimte en begrenzing	uit één stuk werken / integralisme (in plaats van fragmentatie en specialisering)
3 aansluiting	bij het geleefde leven zijn (in plaats van bij de bureaucratische schematisering ervan)
4 zich afstemmen	het goed van de ander centraal zetten (in plaats van de eigen - goede - bedoeling)
5 betekenis	de ander is minstens bij één in tel (erkenning en relatie wegen het zwaarst)

2 Een ruimer beeld

Natuurlijk zijn de kenmerken van de presentiemethodiek verder te specificeren, maar daartoe ontbreken hier de ruimte en noodzaak. Ik meen echter – en dat heb ik mijn boek uitgewerkt, *TP*, p. 767-791 – dat presentieoefening pas enigermate volledig getypeerd wordt, als we inzien dat ze niet alleen iets methodisch is (een bepaalde manier van doen) maar ook het volgende omvat:

- een sterke en uitgewerkte basisfilosofie, gedragen door een culturele (tegen)beweging (met een kenmerkende kritiek op de macht en op in zichzelf gekeerde institutionele overlevingsdrift; vgl. *TP*, p. 785 vv.);
- een (wijsgerige of theologische) antropologie met krachtige noties als ‘menselijke waardigheid’ en het belang om sociaal opgenomen te zijn, maar ook met – wat ik in *TP*, p. 767 ben gaan benoemen als – postulaten;
- een specifieke uitleg van maatschappelijke problemen (namelijk gezien vanuit de slachtoffers en degenen die eronder lijden; in *TP*, pp. 305-307 benoemd als het participatief-experientiële discours);
- een favoriete manier van contactleggen en relaties opbouwen (vanuit belangenloze en solidaire, vriend-achtige nabijheid; vgl. *TP*, pp. 616-632; 635-649);
- een bijzonder (inhoudelijk en normatief) aanbod, waarbij de werker zichzelf volledig in het geding brengt; vgl. *TP*, *passim*;
- een sterke voorkeur voor bepaalde pastoranten of cliënten (namelijk de sociaal overbodigen; vgl. *TP*, pp. 285-324);
- een karakteristieke manier om het werk op gang te brengen (vanuit de exposure; vgl. *TP*, p. 209 vv.);
- de radicale toewending naar het lijden en de wil het daarbij uit te houden (vgl. *TP*, p. 687 vv.);
- de volgehouden poging om zo nauwgezet mogelijk aan te sluiten bij de leefwereld van de ander *als ander* (vgl. *TP*, p. 405 vv.);
- en een opmerkelijke en karakteristieke ritmiek van werken (ongehaast, naar de ander toe, et cetera; vgl. bijvoorbeeld *TP*, pp. 67-74).

Bovendien kan men aannemelijk maken (zoals in *TP*, p. 776 vv. is gebeurd) dat de methodiek zelf, anders dan men vaak denkt, een welgeordend, goed omschreven en professioneel

te bedrijven geheel is en dus niet een samenraapseltje dat alleen door onnavolgbare charismatici gepraktiseerd kan worden.

3 Aansluiten bij een basaal verlangen

Wat we gaandeweg hebben ontdekt in het buurtpastoraat, reikt veel verder dan het pastoraat. We zijn doorgestoten naar de betekenis van present-zijn überhaupt. Gewoonlijk zet men present-zijn af tegen absent-zijn, afwezig zijn, ontbreken. Een studie over presentie lijkt in dat licht vooral betrekking te hebben op de wil of techniek om aanwezig te zijn, te zorgen dat je niet ontbreekt of de boot mist. In die betekenis vinden we het ook veel in de kerk: presentie in de nieuwbouwwijk, onder ouderen en jongeren, op een informatiemarkt, in het winkelcentrum of in de arbeid. En steeds wordt vooral bedoeld: zorgen dat je erbij bent – een oude echo van missionaire intenties. Maar we zetten presentie niet af tegen zulke ‘eenvoudige’ absentie maar tegen een subtiele, complexe en hypermoderne vorm van absentie, namelijk interventie. Interventie is de organisatorische grondvorm van vrijwel alle hulp, dienst en zorg in onze samenleving, en vaak ook van pastoraat: planmatig, gecalculeerd, methodisch, efficiënt, doelgericht, probleemoplossend. De afschuwelijke ontdekking is dat hoewel er voor armen – *the least, last, lost and latest*, zoals Gandhi ze noemt – in onze samenleving van alles en nog wat heet te zijn, dit ‘interventionistisch georganiseerde aanbod’ in het aanvoelen van wie teruggeworpen is op zichzelf veel te vaak innerlijk leeg en ontoegankelijk is. Het betekent dat daar de substantie van aandachtige betrokkenheid uit vervluchtigd is. Misschien moeten we niet zeggen dat de aandachtige betrokkenheid eruit vervluchtigd is maar dat ze er abusievelijk uit weg georganiseerd is. Het probleem is lang niet steeds dat er in absolute zin te weinig voor de ‘armen’, marginalen en andere chaoten zou zijn; die lezing van het achterstandsprobleem is, hoewel algemeen, te eenvoudig en vooral onbruikbaar ouderwets. Ze hindert ons eerder dan dat ze ons vooruit helpt. Ik beschouw die misvatting inmiddels als een sterke ideologische verleiding. Wie de onderliggende paradox van ‘afwezigheid in overvloed’ niet goed onderkent, loopt een gerede kans ongewild méér van hetzelfde te bepleiten: verlaten en verwaarlozen in een comfortabel jasje. Het is een onthutsende ontdekking: hoewel het armen en marginalen ontegenzeggelijk aan het nodige ontbreekt en we momenteel in Nederland een dikke sociale bovenlaag hebben die zich ongegeneerd verrijkt, is het probleem toch opvallend vaak dat het pastoraat net als het bestaande sociaal-cultureel werk en ook de huidige zorg-, dienst- en hulpverlening, met zijn kop bij heel wat anders zit dan bij de mens voor zijn neus die hulp, steun of bijstand zoekt. En die dus aangewezen is op een andere, hartelijke mens. Presentiebeoefening, waarvan we een theorie hebben ontwikkeld, wenst aan die subtiele en cultureel verankerde vormen van verlaten en verwaarlozen niet mee te doen. Integendeel. Dat is de tweede lezing van de inzet van de presentiebenadering, en natuurlijk gaat het daarbij om de levenskwaliteit van buurtbewoners maar ook om de zinvolheid en de arbeidsvreugde van mensgerichte beroepsbeoefenaren. Individueel of persoonlijk kunnen ze nauwelijks iets tegen dit doorgeschooten interventionisme ondernemen.

Interventies wortelen in zogeheten ‘diagnoses’, en dat is een Grieks en samengesteld woord. ‘Dia’ betekent in dergelijke samenstellingen meestal ‘ergens doorheen’ en de stam ‘gnos’ kunnen we vertalen met kennen of begrijpen. Diagnostiek is zo beschouwd de leer van de borende blik, van het dóórzien, van het begrijpen dóór de dingen heen. Dat is ook wat we gewoonlijk kennen of begrijpen noemen: het niet houden bij de verschijnselen *zoals ze verschijnen*, maar er doorheen kijken in de veronderstelling dat achter of onder de bedrieglijke verschijningsvorm de ware werkelijkheid van het verschijnsel ligt, hoe het echt is, zijn ontoevallige dieptestructuur, zijn wezenlijkheid. Begrijpen in het kader van interventies – binnen of buiten het pastoraat – is zo een grijpen *over* de dingen, de gebeurtenissen, de verhalen en de mensen heen. Maar neem nu het kernwoord van de presentiebenadering: aandacht. Daarin gaat het in elk geval ook om een vorm van denken, van ‘ergens je kop bij houden’, zoals we daarnet zeiden, van een bewuste gespannenheid naar iets. Het voorvoegsel ‘aan’ wijst er echter op dat er in de presentiebenadering niet gedacht wordt *over* iemand maar *aan*

iemand. In verband met de presentiebenadering moet men zich dat vooral heel letterlijk of ruimtelijk voorstellen: je heel dicht naar iemand toe spannen, aan hem komen, beroeren; het gaat om de uitgaande beweging naar de ander toe, tot aan hem. Aandacht schiet er niet aan voorbij op zoek naar wat anders, wat echters, wat diepers, wat hogers, maar houdt zich in zodra ze raakt aan de ander. En in dat aan-denken voegt de presentiebeoefenaar zich naar wat hij of zij aantreft: voegt zich in taal, tijd, ritme et cetera. Dat is wat we presentiebeoefenaren zien doen: denken aan de ander vast, meer nog een relatie aangaan dan handelend optreden tegen een probleem. *En pas in die hechte verbondenheid toont zich wat er gedaan kan of gelaten moet worden, daar en zo vindt men de coördinaten van het samenhandelen.* Deze benadering druist op zo ongeveer alle punten van belang in tegen wat gebruikelijk is en toch blijkt uit ons onderzoek dat ze hooggewaardeerde effecten sorteert. De pastores die ik in het onderzoek mocht volgen, waren op deze intense wijze presentiebeoefenaren – we vonden dit soort presentie, zij het in verschillende varianten en in hoge en lage gradaties.

4 Aansluiten bij het alledaagse

Dat is dus een volgende laag in de presentietheorie: die radicale betekenis en verregaande consequenties van ‘presentie’. Eerlijk gezegd ben ik – hoewel ik dit alles op een andere, meer wijsgerige manier allang wist – geschrokken van deze ingrijpende betekenissen. Wie het pad van de presentie gaat, is tamelijk weerloos en moet moedig zijn. Die bepaalt zich immers bij wat zich aandient en zoals het zich aandient. Presentiebeoefening heeft, anders gezegd, intens deel aan alledaagsheid en speelt zich daar vrijwel volledig in af. Natuurlijk betekent dat, zoals de vele tientallen praktijkvoorbeelden in *Een theorie van de presentie* illustreren, dat de presentiebeoefenaar heel gewone dingen doet, van koffie leuten tot mee-eten, van knikkeren en voetballen tot samen een potje janken om wat niet lukken wil, van meegaan naar de Sociale Dienst tot jarenlang trouw elke dinsdag even langskomen. Daarin – in die concreetheid, in die gewone dingen – zit het, daarin moet *het* gebeuren en daarin gebeurt *het* ook: verbondenheid, het onopgeefbare trefwoord van menselijkheid. Ik ben me als onderzoeker gaandeweg gaan realiseren wat alledaagsheid is en hoezeer we als wetenschappers en professionals gewoon zijn om daarbij uit de buurt te blijven, zowel in onze taal als in onze werkvormen, zowel in ons ritme van werken als in het soort sociale verbanden waarmee en waarin we werken, zowel ruimtelijk (waar ben je als beroepskracht eigenlijk de hele dag?) als wat de betekenisverlening van het handelen betreft, zowel in onze fixatie op problemen als op het domme feit dat beroepskrachten zelden of nooit betrokken zijn bij wat lukt en leuk is in de leefwereld. En toch speelt zich juist in die alledaagsheid het leven af waarvoor wij als pastores, raadsliden of, met een breed begrip, als mensgerichte beroepskrachten betekenisvol zouden willen zijn. De presentiebeoefenaar legt zich om die reden nauwgezet toe op en heeft een uiterste sensitiviteit ontwikkeld voor de veelzijdige invlechting in het alledaagse en op het openen van de potenties ervan.

In de loop der jaren, bij het presenteren van (tussentijdse) onderzoeksbevindingen en tijdens talrijke spreekbeurten, hebben we tweeërlei ontdekt: presentiebeoefening vinden we ook elders en het verlangen om meer ‘presentie’ in het eigen werk te mogen doen is zeer groot en algemeen verbreid. Natuurlijk hebben we ook moeten ontdekken dat de presentiebeoefening en de presentietheorie sommigen kennelijk mateloos irriteren om de eenvoudige reden dat ze afwijken en zich kritisch verhouden tot de *main stream*. Hoe goed en hoe vaak de presentiebenadering ook uitgelegd wordt, voor wie met overtuiging in de gebruikelijke manier van doen staat, is de presentiebenadering soms zeer moeilijk te begrijpen. Men vindt haar dan te vaag en kan nauwelijks zien om welke waarden of om welk praktisch goed het daar draait. Dat de presentiebeoefening zich ten enenmale onttrekt aan de bureaucratische logica en haaks staat op een cultuur van bedrijfsmatig gemodelleerde maakbaarheid, maakt het er uiteraard niet beter op.

5 Andere presentiebeoefenaren

Ik ben bepaald niet de uitvinder van de presentiebenadering, al is ze in mijn boek naar haar variatie, methodiek, houdingsaspecten, theoretische fundering, grondslagen en professionele competenties systematisch uitgewerkt en verdiept. Is dat eenmaal gebeurd en heeft men zo doende een helder beeld voor ogen gekregen, dan valt op hoezeer er ook anderen zijn die een soortgelijke benadering voorstaan en praktiseren. Ze doen dat in eenzelfde radicaliteit maar veel vaker juist iets meer afgezwakt, al was het maar omdat pastores in achterstandsbuurten meer institutionele vrijheid genieten en daardoor gemakkelijker hun gang kunnen gaan. We vinden deze verwante zielen in het gewone pastoraat en het diaconale werk, in ziekenhuizen en gevangenissen, maar ook in het opbouwwerk, in de jeugdhulpverlening, de kinderbescherming en voogdij, in de humanistiek, in de GGZ, psychiatrie en de rehabilitatiebeweging, in het maatschappelijk werk, de verpleging, in *home based care* projecten voor HIV/AIDS-patiënten en bijvoorbeeld in het speeltuinwerk en de maatschappelijke opvang. De presentietheorie wordt de laatste jaren in dit brede spectrum van werksoorten besproken, bestudeerd, onderzocht en inmiddels ook toegepast. Behalve onder beroepskrachten vinden we presentiebeoefenaren onder vrijwilligers, als buddy's, maatjes, vrienden(dienst), weekend-pleegouders, gevangenisbezoekers et cetera.

En steeds weer zien we dezelfde soort kenmerken: er-zijn-voor de ander, alles draait om de goede en nabije relatie (veel meer dan om het koste-wat-kost wegpoetsen van problemen), om zorg, om de waardigheid van de ander, om de basale act van erkennen zodat de ander – hoe gek, hoe anders ook – voluit in tel is, om wederzijdsheid (van hartelijkheid tot strijd), om alledaagse werkvormen, om verhalen, om nauwgezette afstemming op de leefwereld, om de wil de ander uit te graven, het beste van zijn of haar mogelijkheden waar te laten worden en niemand ooit af te schrijven (ook als zo ongeveer alles aan hem of haar niet meer deugen wil), om een soort voorzichtige traagheid en een zogeheten 'latende modus' van werken die ruimte geeft aan wat zich niet maken of afdwingen laat.

Als we spreken over presentiebeoefenaren, hebben we het over een marginale beweging en een uiterst kwetsbare groep. De hoofdstroom in de sector zorg, welzijn, pastoraat en dienstverlening heeft over het algemeen nog weinig boodschap aan deze aanpak. Bovendien wemelt het van de misverstanden, als zou presentie zoiets zijn als empathie, onpolitiek gekleef, als passiviteit, als het *simpele* gedoe van een goede buur, et cetera. Als zou de presentiebeoefening de *core business* van pastoraat, zorg en welzijn verwaarlozen. Dat alles is het niet: presentiebeoefening zoekt met de grootst mogelijke discipline maar met hartstocht en geduld de geblutste en afgeschreven ander in zijn anders-zijn en zal niets in gang zetten dat niet diens zaak dient.

6 Verder lezen

Deze beknopte schets doet in het geheel geen recht aan het boek, is er zelfs geen samenvatting van, laat staan dat ze het vervangen kan. Wie meer wil weten van de presentiebenadering zij uiteraard allereerst verwezen naar Andries Baart, *Een theorie van de presentie*, Lemma, Utrecht 2001 (3e vermeerderde druk).

De tekst van deze toelichting stemt in belangrijke mate overeen met hoofdstuk 1 van Andries Baart en Frans Vosman (red.), *Present. Theologische reflecties op verhalen van Utrechtse buurtpastores*, Utrecht: Lemma 2003, pp. 12.